

О. Горяга,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри історії держави та права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЩОДО ПИТАННЯ ВИТОКІВ МІЖДЕРЖАВНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ- ГЕТЬМАНЩИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – ПОЧАТОК XVIII СТ.)

Формування конституційно-правового механізму та його забезпечення набуває все більш особливого значення в сучасних умовах поглиблення й розширення процесів правової глобалізації, інтернаціоналізації національних правопорядків, міждержавної інтеграції. Конституційне буття держав усе більше стає безпосередньо пов'язаним із такими динамічними тенденціями функціонування світової спільноти, як розвиток і вдосконалення механізму захисту прав людини та громадянина, глобалізація економіки, взаємозалежність правових систем тощо.

Професор Ю.О. Волошин зазначає: «Інтеграція в сучасних умовах виступає в якості найважливішого предикату, що несе в собі сукупність соціальної інформації щодо відповідної поведінки суб'єктів-об'єктів управлінської діяльності, яка розгортається в його просторових межах та конституційно-правових реаліях» [1, с. 13].

Для України проблеми європейської інтеграції стають дедалі гострішими на державному, науковому та громадсько-політичному рівнях. Тому слушною є позицію В.М. Кампа, який, характеризуючи сучасні процеси конституціоналізації зовнішніх відносин України, називає новий етап їх розвитку євроінтеграційним [2, с. 53]. У зазначеному контексті потрібно звернути особливу увагу на вивчення історії україно-європейської міждержавної інтеграції, так як екскурс в історичну ретроспективу дає можливість дослідити

еволюцію теорій інтеграції, їх переплетення й відособленість.

Знання теоретичних основ та історії міждержавних інтеграційних процесів дає змогу уникнути в майбутньому руху наосліп, передбачливо та об'єктивно оцінити й проаналізувати кожний подальший крок у їх здійсненні на рівні державної політики у сфері інтеграційних процесів і в процесі їх ефективного конституційно-правового регулювання. Це, на думку українських учених, «рефлексує, акцентує увагу, актуалізує й зумовлює не тільки побудову дієвого конституційно-правового механізму забезпечення подальшої інтеграції України в європейські економічні та політичні структури, зокрема в Європейський Союз, а й сприятиме проведенню більш глибоких внутрішньодержавних реформ відповідно до соціально-економічних і політико-правових європейських стандартів» [3, с. 191].

Питання генези українського конституціоналізму ставали предметом наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних учених ще з XIX – початку XX ст. Останнім часом вітчизняні науковці почали приділяти увагу цій проблемі в контексті вивчення глобалізаційних процесів у Європі.

Усе більше сучасних науковців дотримуються думки про те, що глобалізація є явищем не новим, а таким, що розвивалось від простих до складних форм. Отже, під глобалізацією прихильники цієї точки зору розуміють процес трансформації просторової

організації світу, що супроводжується виникненням нових структур активності влади [4, с. 12, 13].

Інтеграційні процеси між європейськими країнами та Україною існували здавна, але проблема полягала в тому, що Україна тривалий час не мала власної держави, хоча боротьба за встановлення власної національної державності тривала століття. На жаль, Україна не сприймалась європейськими державами як самостійний суб'єкт міжнародного права, але ми не можемо заперечити факт її включення в інтеграційні процеси на території Європи в минулому [5, с. 72–76].

Також не варто забувати про важливу роль, яку відіграє право у сфері регулювання інтеграційних взаємовідносин між державами. Саме воно контролює, а за потреби й обмежує їх дії, виконує роль своєрідного нормативного регулятора у взаємовідносинах учасників інтеграційного процесу [6, с. 4].

Здобувши перемогу у Визвольній війні під проводом Б. Хмельницького, український народ опинився перед складним питанням подальшої розбудови України-Гетьманщини. Вирішити його без підтримки сусідніх держав було неможливо, з чим, власне, й пов'язується один із яскравих експериментів у галузі міждержавно-правової інтеграції.

Б. Хмельницький, порвавши зв'язки із Річчю Посполитою, уклав у 1654 р. угоду з московським царем Олексієм Михайловичем Романовим, яка не виправдала очікувань гетьмана. Відносини між Московською державою та Україною почали розвиватись непросто. Оцінюючи наслідки російсько-польської політики 1655–1656 рр. в сукупності із загостренням внутрішніх конфліктів в Україні-Гетьманщині, Б. Хмельницький був змушений шукати нових союзників. Зраджений царем, він почав шукати політичного зближення зі шведським королем.

Варто зазначити, що в історико-правовій науці існує припущення, що приблизно в той же час гетьман продовжував розвивати ідею перетворен-

ня України-Гетьманщини на Велике князівство Руське [7, с. 96]. Воно ґрунтується на тому факті, що під кінець життя Б. Хмельницький висловлював думки про те, що Україна повинна стати незалежним князівством, яке б складалось із двох воеводств – Київського й Чернігівського, з урядуванням на зразок Литовського, але з гетьманом не чолі. При цьому гетьманська влада передбачалась ним спадковою.

Після смерті гетьмана ідея пошуку нового союзника активно розвивалась, часто змінюючи свій напрям. Частина членів генеральної козацької старшини стояла на автономістських позиціях, бажаючи мати справу з «керованим» польським королем, аніж із московським царем із його необмеженою владою. Дехто з українських політиків у той час почав схилитися до ідеї федеративного зв'язку з Польщею, в якому Україна мала б повну внутрішню самостійність [8, с. 84]. Провідниками цієї ідеї стали Іван Виговський, Юрій Немирич і Павло Тетеря.

Новий гетьман – Іван Виговський – усвідомлював, що увійти до європейського співтовариства з невизначеною юридично гетьманською владою та слабо розробленими державними інституціями було мрією. Власне, виходячи із цих реалій гетьман і приступив до розробки нового політичного плану, в якому передбачалось зберегти республіканську форму правління в Україні за умови обмеження старшинської влади. Згідно з його задумами, планувалось створити життєдатну державу, перевівши козацьке звичаєве право на типовий для Європи рівень аристократичної чи напіваристократичної республіки.

Ідея утворення федерації між Польщею, Литвою та Україною відображена в Гадяцькому трактаті 1658 р. в угоді гетьмана з польсько-шляхетським урядом про нову унію.

Одним із авторів Гадяцького трактату з українського боку був магнат, дипломат і козацький полковник Юрій Немирич. Його рід належав до найбагатших у Речі Посполитій і постував-

ся лише Острозьким і Вишневецьким. Із 1630 р. він студював в університетах Лейдена й Амстердама, Базеля, Падуї та Сорбони. Перебування за кордоном зробило Ю. Немирича палким прихильником республіканської форми правління [9, с. 192]. Його також вважають одним із авторів «Маніфесту до європейських держав», що був посланий 1658 р. від імені українського уряду з метою пояснити причини виступу гетьмана І. Виговського проти Московської держави.

Аналізуючи юридичний бік «першого» списку проекту майбутнього союзу, ми бачимо, що Україна-Гетьманщина в межах воєводств Київського, Чернігівського й Брацлавського ставала вільною й формально незалежною державою під назвою Великого Князівства Руського, яка входила на рівних у федерацію трьох держав. Об'єднувалася ця федерація особою спільно обраного короля. Усі три народи мали спільними силами здобути береги Чорного моря й відкрити на ньому вільну навігацію. Вони мали взаємно допомагати у війні. У проєкті також передбачалось право Московської держави увійти до цієї федерації як її четвертий суб'єкт.

На чолі Великого Князівства Руського мав бути гетьман, а не король, якого вибирали б українські стани довічно й затверджував король. Відновлювалися довоєнні (до 1648 р. – авт.) місцеві органи влади, адміністративно-територіальний устрій, суд і судочинство, а для карбування грошей із зображенням короля дозволялося відкрити скарбівню. Польські та литовські війська не мали права перебувати в Україні. Козакам забезпечувалися давні соціальні права, але щороку гетьман мав подавати королю реєстр на 100 козаків із кожного полку для надання їм шляхетської гідності. Практично це означало, що козацька старшина ставала шляхтою, а низове козацтво залишалось у простому стані, і це в той час, коли шляхетством мав уважатися весь козацький стан. Уведення цього параграфу в договір було

однією з причин неприйняття Гадяцького трактату козацькими масами.

Згідно з Гадяцьким трактатом, Берестейська церковна унія мала бути скасована в усіх трьох державах: Україні, Литві й Польщі; православна віра мала бути зрівняна в правах із римо-католицькою. В Україні мали бути засновані дві академії, дозволялося відкривати колегії, гімназії з латинською або грецькою мовами навчання; взагалі всякі школи та друкарні, «оскільки їх потрібно буде». Уводилася свобода друку та слова, навіть у релігійних справах, «аби тільки не було в книжках або в дискусіях образи королівського маєстату».

Проте польська сторона так і не погодилася на державну рівноправність, отже, автономію надали тільки Наддніпрянщині. Українські депутати домоглися створення Великого Князівства Руського на зразок Великого Князівства Литовського з включенням туди й західноукраїнських земель – воєводства Волинського, Подільського, Руського, Белзького, Пінського та Мстиславського повітів, однак їхні вимоги поляки відхилили.

Отже, цілком очевидним є прагнення І. Виговського з його найближчим оточенням створити Україну державою європейського типу з усіма ознаками суверенної влади, хоча й під протекторатом польського короля. У свою чергу, це потребувало відхилення від демократичних засад козацької республіки та перетворення України на державу з близьким до монархічного гетьманським правлінням. Основні ж політичні права там повинні були належати українській шляхті.

В українській історіографії Гадяцький трактат неоднозначно оцінено: від цілком негативної до визначення його видатним політичним проєктом українців у боротьбі за свою державність. Із часом трактат був покладений в основу діяльності гетьмана П. Дорошенка, його таємно зберігали й вивчали інші гетьмани [10, с. 86–87].

Отже, варто відзначити, що прагнення І. Виговського та його найближчого

оточення до перетворення України-Гетьманщини в державу європейського зразка під протекторатом польського короля було як їхньою заслугою, так водночас і їхньою помилкою. Український народ до таких перетворень виявився не готовим. І хоча Гадяцький трактат було укладено, Україна за ним практично не жила, бо більша частина українського населення та московські політики його не визнавали.

Угода 1658 р. продемонструвала широту політичного мислення й політичну зрілість частини польських та українських політиків, що було вкрай важливою передумовою для трансформації відкритого збройного протистояння в процес переговорів і узгоджень. Досягнута в Гадячі угода спричинила серйозні зміни в структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи.

Ідея входження України до складу оновленої Речі Посполитої була не єдиним політичним проектом. На початку XVIII ст. з'явилась ідея, розроблена українськими протестантами-аріанами, про доцільність створення українською шляхтою «Руського князівства», чи «Великого князівства Руського», поза межами литовсько-польської держави. Добре відомим є політичний проект І. Мазепи, П. Орлика та ін. представників козацької старшини щодо укладення україно-шведської угоди про протекторат. Але, як показала практика, цей напрям був не єдиним.

В українських політичних проектах із середини XVII ст. чітко простежуються спроби затвердити на правовому рівні статус української еліти й української держави. Через реалії політичного та економічного стану України-Гетьманщини другої половини XVII ст. центральне місце в політиці українських урядів відводилось ідеї протектору. Такий статус захищав би Україну-Гетьманщину на політичній арені Центральної та Східної Європи як самостійного актора в обмін на те, що еліта мала виконувати низку зобов'язань перед лордом-протектором.

Вирішенню політичної кризи в Україні-Гетьманщині не сприяла й зов-

нішньополітична ситуація. Наприкінці XVII ст. великі держави Центрально-Східної Європи, а саме: Шведське королівство, Московська держава, Річ Посполита та Османська імперія – прагнули кардинально змінити співвідношення сил на свою користь.

Гетьманщина в цей час була важливим об'єктом політичних змагань своїх сусідів. Її еліта намагалась виробити власний державницький проект, не маючи, на жаль, єдиного погляду із цього питання. За таких обставин ідея визволення України від усякого чужого панування ставала все більш популярною. Сприятливі умови для об'єднання Правобережжя й Лівобережжя в єдину гетьманську державу з'явилися за часи правління І. Мазепи, який був прихильником сильної гетьманської влади без суттєвих обмежень. Це можна побачити на прикладі ставлення гетьмана до козацької опозиції, яка намагалась захистити свої інтереси.

Невдача кримських походів лише загострювала напруженість ситуації в Гетьманщині. Отже, війна проти Туреччини та Криму неминуче сприяла б активізації опозиції проти інтересів Московської держави й гетьмана І. Мазепи. Оформлення українського нобілітету, зміцнення політичних та економічних прав старшинської аристократії вимагали від гетьмана більш гнучкої політики, але економічне становище рядового козацтва, українського купецтва й селянства стрімко погіршувалось.

Коломацький заколот 1687 р. не розв'язав цієї ситуації. Антигетьманська старшинська боротьба на чолі із Самойловичами та їхніми прихильниками, з одного боку, та зубожіння більшості українського населення – з іншого, тільки посилювались. Скориставшись посиленням опозиційних настроїв у Гетьманщині, опозиція І. Мазепі провадила зносини з Кримом, одночасно інтригуючи проти гетьмана як у Москві, так і в Україні. Велике значення в цих суперечках мали зовнішньополітичні події, а саме війна з Туреччиною та Кримом.

його оформлення відбувався не тільки в умовах розвитку власної політико-правової думки, а й в умовах певних інтеграційних та уніфікаційних процесів у сфері філософії, права та міждержавних відносин.

Ключові слова: інтеграція, міждержавні інтеграційні процеси, Гадяцький трактат, Велике Князівство Руське, суб'єкт міжнародних відносин, зовнішньополітична діяльність І. Виговського.

Статтю присвячено розгляду передумов та особливостей розвитку україно-європейських міждержавних інтеграційних процесів у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. на прикладі України-Гетьманщини.

Статья посвящена рассмотрению предпосылок и особенностей развития украино-европейских межгосударственных интеграционных процессов во второй половине XVII – первой половине XVIII ст. на примере Украины-Гетьманщины.

The article is devoted to consideration of conditions and features of development of Ukraine-EU interstate integration processes in the second half of the seventeenth - early eighteenth century on the case of Ukrainian Hetmanate.

Література

1. Волошин Ю.О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти / Ю.О. Волошин. – К.: Логос, 2010. – С. 13.
2. Кампо В.М. Конституціоналізація зовнішніх відносин України: євроінтеграційний аспект / В.М. Кампо // Вісник Конституційного Суду України. – 2007. – № 6. – С. 53.
3. Волошин Ю.О. До питання визначення змістовної та видової характеристики категорії «інтеграція» та «правова інтеграція» у доктрині конституційного права / Ю.О. Волошин // Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки». – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. – Вип. 51. – С. 191.
4. Европейская интеграция / под ред. О. Буториной. – М.: Издательский дом «Деловая литература», 2011. – С. 12–13.
5. Єфремова Н.В. Україно-Європейська правова інтеграція у доктрині конституційного права: до історико-правового досвіду / Н.В. Єфремова // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2016. – № 1 (33). – С. 72–76.
6. See: Cappelletti M., Seccombe M., Weiler J. *Integration through law: Europe and the American federal experience* (3 vols.). – New York: De Gruyter, 1986. – Vol. 1. – Book 1. – P. 4.
7. Шевчук В. Козацька Держава / В. Шевчук. – К.: АБРИС, 1995. – С. 96.
8. Українське державотворення. Невитребуваний потенціал: [словник-довідник] / [О. Мироненко, Ю. Римаренко, І. Усенко, В. Чехович]; за ред. О. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – С. 84.
9. Огородник І.В. Українська філософія в іменах / І.В. Огородник, М. Ю. Русин. – К.: Либідь, 1997. – 192 с.
10. Українське державотворення. Невитребуваний потенціал: [словник-довідник] / [О. Мироненко, Ю. Римаренко, І. Усенко, В. Чехович]; за ред. О. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – С. 86–87.
11. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба: [монографія] / О. Оглоблин. – 2-ге видання, доповнене. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – С. 184.
12. Адаптований текст договору, опублікований в Ювілейному збірнику ВУАН на пошану акад. Д.І. Багалія. – К., 1927. – С. 741–744.
13. Величко С.В. Летопись: в 2 т. / С.В. Величко; перевод с книжного украинского языка В.А. Шевчука; отв. редактор А.В. Мышанич. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 1991. – 393 с.
14. Єфремова Н. Україно-кримська угода 1692 року як альтернативний вектор розвитку української державності / Н. Єфремова // Юридичний вісник. – 2016. – № 1. – С. 158.
15. Subtelny O. *Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500–1715.* – Kingston and Montreal, 1986. – P. 30.
16. Доманицький В. Націотворча роль Гетьмана Мазепи: Промова на ювілейних урочистостях з приводу 250-ліття смерті Гетьмана І. Мазепи / В. Доманицький; переклад Я. Рудницького. – Чикаго: Українська Видавнича Спілка; Іллінойс, 1960. – 50 с.
17. Орзих М.Ф. Современный конституционализм: цель и средства конституционной реформы в Украине / М.Ф. Орзих // Юридический вестник. – 2001. – № 3. – С. 109.